

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розкрито основні положення системного та діяльнісного методологічних підходів. Розглянуто основний різновид системного – комплексний підхід. Доведено, що навчання обдарованих учнів у початковій школі буде ефективним, якщо здійснюватиметься на засадах системного та діяльнісного підходів.

Ключові слова: системний підхід, комплексний підхід, діяльнісний підхід, обдарованість, обдарований учень початкової школи.

В статье раскрыты основные положения системного и деятельностного методологических подходов. Рассмотрена основная разновидность системного – комплексный подход. Доказано, что обучение одаренных учащихся в начальной школе будет эффективным, если будет осуществляться на базе системного и деятельностного подходов.

Ключевые слова: системный подход, комплексный подход, деятельностный подход, одаренность, одаренный учащийся начальной школы.

The fundamentals of the system and activity methodological approaches have been exposed in the article. The main variety of the system approach – the complex approach – has been considered. It has been proved that the process of teaching of gifted primary school pupils will be effective if it is effected on the basis of the system and activity approaches.

Key words: system approach, complex approach, activity approach, giftedness, gifted primary school pupil.

Сутність процесу навчання обдарованих учнів початкової школи усвідомлюється нами як стійка сполука всіх необхідних зв'язків, відношень, залежностей, компонентів, властивих цьому процесу як педагогічному феномену. Розкриваючи його, ми базувалися на тезі про багатопорядковий характер сутності – поступовий перехід від конкретних явищ до сутності першого, другого та ін. порядків і навпаки.

Одним із вихідних положень нашого дослідження була теза про те, що навчання обдарованих учнів у початковій школі має здійснюватися на основі органічної єдності загального, особливого та одиничного. Як загальне – вона є складовою системи початкової освіти; як особливе – має свою специфіку, зумовлену особливостями розвитку обдарованих дітей, зокрема особливостями розвитку когнітивної та особистісної сфери обдарованої дитини; як одиничне – відображає залежність навчання обдарованих дітей від індивідуальних особистісних якостей учнів.

Методологічними засадами нашого дослідження були закони діалектичного матеріалізму – закон переходу кількості в якість, закон єдності та боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення. Відповідно до закону переходу кількості в якість процес навчання обдарованих учнів початкової школи розглядається таким її інтегративне особистісне утворення, яке є діалектичною єдністю функціональних та особистісних компонентів і може виявлятися на п'яти рівнях залежно від кількісних характеристик окремих складових: допрофесійному, початковому, поміжному, конструктивному і системному.

Методи загальнонаукового рівня характеризують хід процесу пізнання в усіх науках. Їх об'єктивною основою є загальнометодологічні закономірності із гносеологічними принципами. Це методи експерименту та спостереження, моделювання, гіпотетико-дедуктивний, сходження від абстрактного до конкретного тощо.

Для спеціалізованої методології характерними є такі підходи: системний, діяльнісний, синергетичний.

У широкому розумінні методологія – це система принципів і способів побудови теоретичної та практичної діяльності, а також учення про цю систему. Теж широким є визначення «методології» як учення про методи наукового пізнання та перетворення дійсності [5, с. 163]. Це один із аспектів гносеології, який розробляється таким її розділом, як логіка та методологія науки [1, с. 251]. Терміном «наука» позначається історична реальність, нерозривно пов'язана з успіхами та негативними аспектами розвитку цивілізації [2, с. 4]. У структурі методологічного знання сучасні вчені В. Краєвський [5, с. 165], Е. Юдін [9] та інші визначають чотири рівні: філософський, загальнонауковий, конкретнонауковий, технологічний. Об'єктивною основою філософського рівня є загальнофілософські закономірності розуміння навколишнього світу, самої людини, її мислення та процесу пізнання і перетворення світу. До методів цього рівня належать філософські методи мислення, зокрема метод матеріалістичної діалектики [1, с. 251]. Наше дослідження ґрунтується на таких категоріях діалектики, як частина і ціле явище та його властивості [1, с. 285].

Метою статті є характеристика системного та діяльнісного методологічних підходів до проблеми навчання обдарованих учнів у початковій школі.

Системний підхід – це універсальний інструмент пізнавальної діяльності: будь-яке явище може бути розглянуто як система, хоч, звичайно, не кожний об'єкт наукового аналізу цього потребує. Системний метод є незамінним при вивченні та конструюванні складних динамічних цілісностей. Системний аналіз передбачає не «мікроскопічний», а, скоріше, «телескопічний» підхід до досліджуваного явища або факту. Системний аналіз – це комплексний розгляд усіх питань, які стосуються певного явища або факту, а також внутрішніх і зовнішніх зв'язків цього явища або факту [8].

Ще у 1972 р. філософи зазначали, що системно-структурний підхід до досліджуваних об'єктів набуває статусу загальнонаукового принципу: у всіх спеціальних науках, залежно від їх розвиненості та внутрішніх потреб, використовується системний підхід [8, с. 8].

На сучасному етапі розвитку науки теоретичні розробки за системного підходу та його використання як методу є настільки поширеними, що можна говорити про загальнонауковий «системний рух» із певними напрямками.

Саме поняття «система» виникло ще в давнину, але, незважаючи на широке застосування, залишилося практично не розробленим теоретично. У перекладі з грецької «система» означає ціле, складене із частин і відображає розуміння того, що речі не є аморфними.

З точки зору практики ще більш давнім, ніж поняття «система», є сам системний підхід – він одноліток людського суспільства. Первісна людина, виготовляючи кам'яну сокиру або зброю, уже діяла системно, не усвідомлюючи системності своїх дій. І зараз існує чималий клас задач, розв'язання яких не вимагає знання теорії системного підходу, але такого знання вимагає сучасна суспільна практика в цілому. Посилена увага до сучасних дослідників до проблем системного підходу пояснюється тим, що він як метод відповідає ускладненим завданням суспільної практики, завданням пізнання та конструювання великих надскладних систем. Феномен системного підходу відображає також певну закономірність і розвиток самої науки. Однією з передумов, які визначили сучасну роль системного підходу в науці, був «інформаційний вибух»: невідповідність між величезними обсягами інформації й обмеженими умовами її засвоєння можна подолати системною реорганізацією знань [6].

До недавнього часу в науковому пізнанні домінував аналітичний підхід. Як метод він не втратив свого значення, але в тих сферах знань, де аналітично здобутий матеріал накопичився в достатніх обсягах, виникає нагальна потреба у його систематизації й інтеграції, а цього можна з успіхом досягти за системного підходу, який органічно поєднує у собі аналіз і синтез. Системний підхід забезпечує дослідникам можливість моделювати цілісності, а не зводити ціле до механічної суми окремоностей, кількість яких безмірно збільшується [4]. Отже, системний підхід можна вважати результатом посилення інтегративних тенденцій у пізнанні на сучасному етапі розвитку науки.

Значну роль у формуванні основних принципів загальної теорії систем і системного підходу зіграла праця О. Богданова «Тектологія: (Загальна організаційна наука)», перша частина якої була написана у 1912 р. Чимало теоретичних положень, понятійних характеристик є актуальними і в наш час [3].

Загадка системного підходу, його теоретична та практична експансія багато в чому пояснюються тим, що він є відображенням та інструментом тих змін, які відбуваються в самому процесі сприйняття людьми навколишнього світу. Системний підхід виступає як засіб формування цілісного світогляду, у якому людина відчуває нерозривний зв'язок з усім навколишнім світом. Очевидно, наука наближається до того витка свого розвитку, який схожий зі станом знання в античні часи, коли існувала цілісна сукупність знань про всесвіт, але має більш високий рівень у відповідності до нового, планетарного мислення. Як зазначає філософ і системолог В. Сагатовський щодо сутності системного підходу та його ефективності як методу, найбільш емним та економічним є опис об'єкта, представлений у вигляді системи [7]. Інформація, одержана на основі системного підходу, має дві принципово важливі властивості: по-перше, дослідник одержує лише необхідну інформацію, по-друге, достатню для виконання завдання. Ця особливість зумовлена тим, що аналіз об'єкта як системи означає аналіз його не лише в певному відношенні, а саме в такому, у якому об'єкт виступає як система. Системні знання – це результат пізнання об'єкта не в цілому, а певного «зрізу» з нього, зробленого відповідно до системних характеристик об'єкта. Системоутворюючий принцип завжди щось «обрубує», «висікає» із безкінечного різноманіття кінцеве, але впорядковує значну кількість елементів і відносин між ними [7].

Категорія «система» належить до загальних категорій, тобто вона може використовуватися при характеристиці будь-яких предметів та явищ, усіх об'єктів. Об'єкти не можна поділити на системи та не-системи (один і той же об'єкт може бути і системою, і не-системою). Визначити об'єкт як систему означає з'ясувати, відносно чого він виступає як система. А це та ціль, яку він здатний реалізувати. І в цьому відношенні об'єкт є цілим, являє собою цілісність. У прикладному аспекті «цілісність» і «системність» розглядаються як тотожні властивості явищ. Ціль ніби вичленовує, окреслює в об'єкті систему, бо система візьме з об'єкта лише те, що визначає властивості, необхідні для досягнення цілі. Якщо один і той же об'єкт може реалізувати декілька цілей, то відносно кожної він виступає як самостійна система. Водночас будь-яка річ у певному відношенні є системою, бо завжди є ціль, яка може бути досягнута властивостями цієї речі. Ця закономірність характеризує системний підхід як універсальний інструмент пізнавальної діяльності.

Коли йдеться про проблеми не лише науки, а й практики, використовується так званий комплексний підхід, за якого для розв'язання будь-якої проблеми органічно поєднуються дії представників різних наукових дисциплін і різних сфер практики. У методологічному плані комплексний підхід поки що досліджено досить мало, що істотно впливає на ефективність його застосування. Тому методологічний аналіз комплексного підходу є одним з актуальних завдань методологічних досліджень [9].

Уважається, що комплексний підхід не може існувати та використовуватися окремо від системного, а через спроби розглядати його як самостійний метод він може втратити науковий смисл, наукову основу. У таких випадках він зберігає лише звичайний зміст у вигляді прагнення охопити якомога більше аспектів, властивостей, компонентів явищ, і у цій претензії на всеохоплюваність, не організовану науковими принципами, по суті збігається з еклетикою.

На наш погляд, комплексний підхід можна розглядати як особливий різновид системного методу. Системний підхід набуває форми комплексного, якщо досліджуються системи, до складу яких входять

елементи, одночасно функціонуючі в інших системах, різні за своєю природою, із якими комплексні системи пов'язані складними функціональними й іншими залежностями. Тобто комплексний підхід породжує необхідність дослідження комплексів як особливих систем. Однак це не означає, що будь-яке дослідження комплексу є комплексним дослідженням, як не будь-яке дослідження системи можна назвати системним: системи можуть вивчатися і несистемним шляхом. Для того щоб дослідження було комплексним, недостатньо комплекса-об'єкта: комплексом має бути саме дослідження, тобто воно має бути побудованим за певними принципами, а саме за принципами системності, бо комплекс, як зазначалося, є особливою системою. Ще один, більш важливий висновок: комплексний підхід є таким лише в тому випадку, якщо він є системним.

Останнім часом представники гуманітарних сфер знання почали звертати увагу на діяльнісний підхід як метод розв'язання наукових проблем. Для сучасного пізнання, особливо для гуманітарних дисциплін, поняття діяльності відіграє ключову, методологічно-центральну роль, оскільки через нього дається універсальна та фундаментальна характеристика людського світу [9].

Щодо співвідношення системного та діяльнісного підходів слід зазначити, що діяльнісний підхід є вужчим за сферою використання: його використання обмежене рамками науки про соціум, бо діяльність є специфічною людською формою активного відношення до навколишнього світу, яка передбачає доцільну зміну та перетворення світу на основі засвоєння та розвитку культури [9]. Разом із тим ідея діяльності й ідея системності тісно пов'язані між собою, тяжіють одна до одної. У поєднанні із системним діяльнісний підхід набуває більшої ефективності, методологічно посилюється. Причому їх зв'язок є найбільш цікавим не тоді, коли вони діють як два пояснювальних принципи, а тоді, коли системні принципи використовуються для побудови предметних конструкцій, пов'язаних із вивченням діяльності, тобто коли системність виконує функцію пояснювального принципу по відношенню до діяльності як предмета вивчення [9].

У чому полягає різниця між системним і діяльнісним підходами як методами, пояснювальними принципами? Системний підхід застосовується тоді, коли за таким основним системоутворюючим фактором, як ціль через функцію необхідно визначити структуру та склад системи. Діяльнісний підхід застосовується у разі потреби у з'ясуванні закономірностей розвитку системи через об'єктивований у певній формі результат її дії. Діяльнісний підхід дозволяє на основі знання законів розвитку та функціонування діяльності здійснити операцію розпределення та декомпозиції продукту діяльності, щоб з'ясувати фактори, які збирають і розвивають даний об'єкт.

Зупинимося на основних поняттях теорії систем. *Система* – це об'єкт, функціонування якого необхідне та достатнє для досягнення цілі, забезпечується сукупністю складових елементів, доцільно пов'язаних один з одним. *Елемент* – це внутрішня вихідна одиниця, функціональна частина системи, структура якої не розглядається, а враховуються лише її властивості, необхідні для побудови та функціонування системи. «Елементарність» елемента полягає в тому, що він є кінцем членування системи, оскільки його внутрішня будова ігнорується і він виступає в системі як явище, яке у філософії характеризується як просте, хоч в ієрархічних системах елемент теж може розглядатися як система. Від частини елемент відрізняється тим, що частина вказує лише на внутрішню приналежність об'єкта, а елемент завжди позначає функціональну одиницю. Будь-який елемент – це частина, але не будь-яка частина є елементом. *Склад* – це повна (необхідна та достатня) сукупність елементів системи, взята поза її структурою, тобто набір елементів. *Структура* – це відношення між елементами в системі, необхідні та достатні для досягнення системою цілі. *Функції* – це способи досягнення цілі, засновані на доцільних властивостях системи. *Функціонування* – це процес реалізації доцільних властивостей системи, який забезпечує її досягнення цілі. *Ціль* – це те, чого система має досягти своїм функціонуванням. Ціллю може бути певний стан системи або інший продукт її функціонування. Підкреслимо ще раз те, що об'єкт виступає як система лише відносно своєї цілі. Ціль, вимагаючи для свого досягнення певних функцій, зумовлює через них склад і структуру системи.

Системний підхід має два аспекти: пізнавальний (описовий) і конструктивний (використовується при створенні системи). У кожного аспекта є свій алгоритм реалізації. При описовому підході зовнішні вияви системи (її доцільні властивості, а також функції як способи досягнення цілі) пояснюються через її внутрішню будову – склад і структуру. Система створюється за такими категоріальними сходинками: проблемна ситуація – ціль – функція – склад і структура – зовнішні умови. Водночас обидва аспекти системного підходу тісно взаємопов'язані та взаємодоповнюють один одного.

Отже, при обґрунтуванні сутності процесу навчання обдарованих молодших школярів та при розкритті його закономірностей і принципів навчання обдарованих учнів початкової школи є правомірним і доцільним застосування системного та діяльнісного загальнонаукових методологічних підходів.

До подальших напрямків дослідження слід віднести аналіз синергетичного методологічного підходу.

Література

1. Алексеев П. В. Теория познания и диалектика : [учеб. пособие для вузов] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М.: Высшая школа, 1991. – 383 с.
2. Али-Заде А. А. Границы науки: о возможности альтернативных моделей познания: [науч.-аналит. обзор] / А. А. Али-Заде. – М.: Просвещение, 1991. – 47 с. – (АН СССР, Ин-т науч. информ. по общ. наукам)
3. Богданов А. А. Тектология: (всеобщая организационная наука): в 2 кн. / А. А. Богданов. – Кн. 2. – М.: Экономика, 1989. – 304 с.
4. Каган М. С. Системный подход и гуманитарное знание: [избр. статьи] / М. С. Каган. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1991. – 384 с.
5. Краевский В. В. Проблемы научного обоснования обучения (методологический анализ): [монография] / В. В. Краевский. – М.: Педагогика, 1977. – 264 с. – (АПН СССР)

6. Логика и методология системных исследований: [колл. Монография] / А. И. Уемов, А. Ю. Цофнас, Ю. И. Зуев [и др.]; под ред. В. А. Цветкова. – Киев – Одесса: Вища школа, 1977. – 255 с.
7. Сагатовский В. Н. Опыт построения категориального аппарата системного подхода / В. Н. Сагатовский // Философские науки. – 1976. – № 3. – С. 69–72.
8. Сергеев И. С. Основы педагогической деятельности: [учеб. пособие для пед. вузов] / И. С. Сергеев. – СПб: Питер, 2004. – 316 с.
9. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки: монография / Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 391 с.